Thuisgeweld tegen vrouwen
Het Meldpunt Vrouwenopvang Amsterdam, 1991-1994

Aleid van den Brink en Jan Jüngen

Thuisgeweld – fysieke agressie die zich binnenshuis manifesteert tussen verwanten en/of partners – is per definitie een verborgen vorm van geweld. De grens van de woning, gêne, ongeloof en angst houden buitenstaanders op afstand. Maatschappelijk werkers, artsen en politie hebben van deze barrières minder last. Vanuit hun maatschappelijke rol en hun professionaliteit kunnen en mogen ze ingrijpen. Maar zij doen dat alleen in uitzonderingsgevallen. Daarom kan hun informatie ons niet meer dan fragmenten van het thuisgeweld laten zien, waarvan we bovendien niet weten in welke verhouding die staan tot de werkelijke omvang. Anders gezegd: hoeveel geweld er in Nederlandse huisgezinnen gepleegd wordt weten we niet – en met reconstructies wil het niet erg vlotten (Brinkgreve & Van Daalen 1991: 139).
Ook over thuisgeweld tegen vrouwen ontbreken feitelijke gegevens. Er zijn wel reconstructies gemaakt op basis van representatieve steekproeven. Römkens onderzocht in de jaren 1985-1989 de omvang, aard, gevolgen en achtergronden van geweld tegen vrouwen in heteroseksuele relaties. Belangrijkste conclusie: ruim 11% van de vrouwen tussen 20 en 60 jaar in Nederland heeft matig of ernstig geweld van hun (ex)partner ondervonden. Ruim 7% heeft binnen hun relatie ook met verkrachting te maken gehad. Het onderzoek van Draijer naar het vóórkomen van seksueel geweld bij meisjes leverde vergelijkbare getallen: één op de zeven meisjes in Nederland wordt voor haar zestiende jaar seksueel misbruikt door verwanten (Römkens, 1989, 1992; Draijer, 1988). De onderzoeken van Römkens en Draijer zijn bepalend geworden voor het kwantitatieve beeld van geweld in Nederlandse gezinnen, ook al werden zij scherp bekritiseerd. Afgezien van het simpele ongeloof in het gevonden geweldsniveau, richtte de kritiek zich voornamelijk op het vermeende ideologische karakter van de onderzoeken (Brinkgreve & Van Daalen 1991: 154).
In dit artikel wordt nieuw cijfermateriaal gepresenteerd, dat een rol kan spelen in de discussie over omvang, aard en achtergronden van geweld tegen vrouwen in de huiselijke omgeving.[1] Het is gebaseerd op een selectie uit de alledaagse werkelijkheid van huiselijk geweld: vrouwen die zich in de jaren 1991-1994 op grond van huiselijke geweldservaringen wilden laten opnemen in één van de Amsterdamse centra voor vrouwenopvang. Daartoe zochten ze contact – rechtstreeks of via verwijzers – met het *Meldpunt Vrouwenopvang Amsterdam*, een samenwerkingsverband tussen de genoemde centra. De databank van het Meldpunt laat zien dat in de jaren 1991-1994 ruim vijftienduizend verzoeken om opvang werden geregistreerd. Ruim zevenduizend waren uitsluitend een reactie op geweldpleging in de huiselijke omgeving.

1. De auteurs danken de redactie voor haar suggesties en heldere kritiek.

Kunnen we op grond van deze zevenduizend een Amsterdams totaalbeeld reconstrueren? Het is duidelijk dat de gegevens in de verzameling afkomstig zijn van personen met specifieke maatschappelijke kenmerken. Qua netwerk hebben ze klem gezeten: binnen de kring van familie of vrienden was kennelijk geen oplossing te vinden. Verder moeten er ook economisch klemmende omstandigheden zijn geweest. Een oplossing 'kopen', bij voorbeeld door te verhuizen, was blijkbaar buiten bereik. Vrouwen die wegens mishandeling een beroep doen op de vrouwenopvang, zien zich vanuit een combinatie van isolement en economische positie gedwongen om persoonlijke problemen, waarvoor zij zich schamen, voor te leggen aan een (semi-) overheidsinstantie. Zo geïnterpreteerd vormen de vrouwen die om opvang verzochten het maatschappelijk kwetsbaarste deel van een onbekend totaal. Hun absolute aantal, ruim zevenduizend, compenseert echter de methodologische problemen enigszins. Het cijfermateriaal is bovendien dermate samenhangend dat in ieder geval een coherent beeld kan worden gegeven van de vrouwen die wegens mishandeling een beroep doen op de instellingen voor vrouwenopvang. Wij zullen in de presentatie van de cijfers ook aandacht besteden aan de aard van het ondervonden geweld. Daarnaast zullen we een antwoord proberen te geven op de vraag of thuisgeweld tegen vrouwen in Amsterdam meer voorkomt dan in Nederland als geheel. Daartoe worden de Amsterdamse gegevens vergeleken met de onderzoeksresultaten van Römkens (1989, 1992).

Theoretische visies op de achtergronden

De vraag naar de achtergronden van geweld tegen vrouwen is zeker even controversieel als de vraag naar de omvang ervan. Tegenwoordig worden drie belangrijke theoretische invalshoeken onderscheiden: de feministische theorie, sociale klasse-theorieën en cultureel-antropologische theorieën.
Kenmerkend voor de feministische theorievorming is de opvatting dat vrouwenmishandeling wortelt in een ongelijke machtsverhouding tussen mannen en vrouwen en in de verschillende socialisatie van jongens en meisjes op het gebied van omgaan met macht, onmacht, woede, conflicten en onderhandelingen. Een meer nauwkeurige conclusie uit het boek van Römkens (1992) luidt:

> 'Een verstoord emotioneel-affectief klimaat in de relationele omgang tussen de partners en de plaats van alcoholgebruik en controlerend gedrag van de man leggen het meeste gewicht in de schaal bij het al dan niet optreden van eenzijdig geweld tegen de vrouw.'

In een bundel artikelen die verscheen bij het twintigjarig bestaan van het Blijf van m'n Lijf-huis in Amsterdam in 1994 werd het uitgangspunt van machtsongelijkheid door een aantal auteurs genuanceerd. Miltenburg noemde de ongelijkheidstheorie veel te algemeen en Römkens benadrukte dat vooral ook psycho-dynamische aspecten van belang zijn. Het heterogene karakter van de problematiek zelf en de verschillen (qua gedrag en attitude) tussen mannen onderling en tussen vrouwen onderling zouden meer aandacht moeten krijgen.

Deze nuanceringen wijzen erop dat verschillende benaderingen binnen de machtsongelijkheid-visie naar elkaar toegroeien. Met betrekking tot sociale klasse als verklaringsmodel geldt dat zeker niet. Feministische onderzoekers blijven wijzen op het niet-milieugebonden karakter van geweld tegen vrouwen. Arbeiders mishandelen hun vrouw niet vaker en niet ernstiger dan burgerheren. Toch levert de literatuur ook feiten die een andere taal spreken. Volgens Brinkgreve & Van Daalen worden die feiten weggeredeneerd 'om de these van de klasseloosheid te kunnen handhaven'. (Brinkgreve & Van Daalen 1991: 156) Het in verband brengen van geweld met 'lower-class people' is bedreigend voor de solidariteit tussen vrouwen, en daarom mag de correlatie niet openlijk worden gelegd. Dat is een ernstig verwijt. Overigens zijn de bekende correlaties tussen gewelddadigheid en lagere sociale strata voornamelijk ontleend aan buitenlandse onderzoeken, wat het toepassen ervan in Nederland bemoeilijkt.

Binnen de cultureel-antropologische benadering wordt geweldgebruik in verband gebracht met cultuur en etniciteit. Het wijzen op etniciteit binnen verklaringen van geweld is nog steeds een taboe, maar het wordt meer en meer doorbroken. Als voorbeeld kan dienen de studie van Helena Kosec & Paul Kapteyn (1991). Dit onderzoek richtte zich op de administraties van ziekenhuizen en eerste-hulpposten in Nederland en omringende landen, met als doel inzicht te krijgen in het aantal geweldslachtoffers dat daar werd behandeld. Bij het onderzoek waren ook het Onze Lieve Vrouwe Gasthuis (OLVG) in Amsterdam-Oost en het VU-ziekenhuis in de zuidelijke tuinstad Buitenveldert betrokken. De auteurs concludeerden dat het geweldsniveau in de bewuste stadsdelen – blijkend uit de registraties van de eerste-hulpposten – aanzienlijk verschilde. Bij het OLVG kwamen veel meer slachtoffers van geweld binnen. Dit verschil brachten zij in verband met de bevolkingssamenstelling in etnische zin binnen de verzorgingsgebieden van de ziekenhuizen. In het verzorgingsgebied van het OLVG wonen relatief veel mensen uit Caraïbische en Mediterrane gebieden. Een vergelijking met Londense gegevens leerde dat een oververtegenwoordiging van etnische groepen op zich geen verhoging van het geweldsniveau in de buurt hoefde te betekenen, maar dat er wel een verband bestond met personen die tot de Caraïbische en Mediterrane culturen behoorden. Ten slotte concluderen zij dat het weliswaar 'voorbarig' is om het stijgende geweldsniveau in Nederland geheel te verklaren uit de toename van het aantal migranten uit Caraïbische en Mediterrane gebieden, maar zij voegen er aan toe dat er 'niettemin' een 'zeker verband' is (Kosec & Kapteyn 1991: 129). Met andere woorden: geweldpleging kan worden gestimuleerd als personen afkomstig uit een cultuur met een andere geweldsbeleving dan de Nederlandse, zich hier vestigen en hier onder spanning komen te staan door bij voorbeeld economische deprivatie en sociaal-culturele problemen (*culture shock*). Voor hen kan een gewelddadige oplossing van problemen sneller passend lijken dan voor mensen die dezelfde problemen ervaren, maar die vanuit hun cultuur geleerd hebben dat geweld geen oplossing kan en mag zijn. Tegen de achtergrond van deze vermoedens hebben wij ook in ons onderzoek geprobeerd om tot uitspraken te komen over

het al of niet bestaan van een verband tussen thuisgeweld tegen vrouwen en de etniciteit van de daders.
Bij de presentatie van de onderzoeksgegevens komt ook de betrekking 'thuisgeweld-kinderen' aan de orde. De ruim zevenduizend vrouwen die in de onderzochte jaren wegens geweld een beroep deden op de Amsterdamse vrouwenopvang hadden ruim achtduizend kinderen bij zich, die getuige zijn geweest van soms extreem, maar in ieder geval ontwrichtend geweld – doorgaans van de kant van hun vader of stiefvader – dat ertoe leidde dat hun moeder opvang moest zoeken. Thuisgeweld tegen vrouwen die opvang zoeken blijkt grotendeels geweld tegen moeders met opgroeiende kinderen te zijn. Dit lijkt veel te weinig beseft te worden door de overheid. Het opvangen, ondersteunen en verder helpen van vrouwen met geweldservaringen is jarenlang gemotiveerd vanuit de idealen van de vrouwenbeweging. Zonder de vrouwenbeweging waren er geen opvanghuizen gekomen en waren er geen overheidsgelden ter beschikking gesteld. De databank op grond waarvan dit artikel is geschreven zou er zonder de vrouwenbeweging niet zijn geweest. Maar langzamerhand ontstaat een nieuwe situatie. Geweld tegen vrouwen dient niet alleen te worden bestreden omdat de slachtoffers daar recht op hebben – vanuit het concept van de mensenrechten – of omdat de verhouding tussen mannen en vrouwen minder ongelijk en gewelddadig moet worden. De bestrijding van dit geweld is zeker zo belangrijk met het oog op de kinderen die er getuige van zijn. De hierna te presenteren cijfers maken duidelijk dat er ook een lijn loopt van thuisgeweld tegen vrouwen, via hun kinderen naar het de-pacificeren van de Nederlandse samenleving. Daarom is – naast opvang van slachtoffers – uitwerking van preventieve maatregelen dringend gewenst (Projectvoorstel, 1995).

Het Meldpunt Vrouwenopvang Amsterdam

In 1990 kwam op verzoek van de gemeentelijke overheid een Meldpunt voor de behandeling van aanvragen voor de vrouwenopvang tot stand. Door meer zicht te krijgen op de stroom van aanvragen, hoopte men de dienstverlening te verbeteren en tot een betere afstemming van het aanbod te komen. Alle Amsterdamse instellingen voor vrouwenopvang nemen deel aan het Meldpunt.
Blijf van m'n Lijf en Het Eliashuis richten hun aanbod specifiek op mishandelde vrouwen en hun kinderen. In Het Eliashuis is ook het project Vrouwen 40/60 ondergebracht. De Gastenburgh, het passantenverblijf van het Leger des Heils, heeft een afdeling bestemd voor vrouwen. Hier kunnen ook zwervende vrouwen kortdurende opvang vinden. De Roggeveen, afdeling van HVO (voormalig: Hulp voor Onbehuisden) biedt als grootste voorziening opvang en begeleiding aan vrouwen met uiteenlopende problemen en beschikt daarnaast over een aantal units voor families/gezinnen.
Het Meldpunt is op werkdagen tussen 9.00 en 17.00 uur direct telefonisch bereikbaar en verschaft buiten kantooruren actuele informatie over avond- en nachtopvang in Amsterdam. Iedere werkdag worden gemiddeld meer dan tien nieuwe rechtstreekse aanmeldingen verwerkt.

De telefonische behandeling van aanvragen kent een laagdrempelige, snelle, probleemoplossende werkwijze. De aanvragen worden over het algemeen pas gedaan wanneer de situatie acuut is: men heeft direct opvang en begeleiding nodig. In het telefonische gesprek worden de noodzakelijke basisgegevens verzameld. Er vindt geen uitgebreide, volledige, inventarisatie van de achtergrond van de problemen plaats. De gegevens, verzameld bij de opname, zijn vollediger.
Vanwege een voortdurend plaatsgebrek is een zorgvuldige eerste beoordeling van de ernst van de situatie van groot belang. Ook moet worden vastgesteld of de vrouw onmiddellijk hulp nodig heeft of niet. Indien nodig wordt verwezen naar beschikbare plaatsen elders in het land of naar plaatsen binnen de niet-gesubsidieerde opvang.
In 1994 was de capaciteit voor vrouwen en kinderen in Amsterdam ruim 350 bedden. Het aantal opnames in 1994 was 1397. Deze bestonden uit 791 opnames voor avond/nacht/weekend en 572 opnames voor langere duur. Er was plaats voor 42% van alle op het terrein van vrouwenopvang passende aanmeldingen.
De omvang van de telefonische aanvragen bij het Meldpunt Vrouwenopvang Amsterdam is bijna 4000 per jaar. De stroom aanvragen is in de periode 1991-1994 gelijkmatig en constant. In alle gegevenscategorieën zijn de uitkomsten in deze periode weinig fluctuerend. Een toename van thuisgeweld kan er niet uit afgeleid worden. De omvang van de aanvragen daalde zelfs licht in 1994 ten opzichte van 1992 en 1993. Deze tendens wordt ook voor het eerste halfjaar van 1995 waargenomen.
Het totaal aantal geregistreerde aanvragen in de periode 1991-1994 was 15 178. Bijna de helft van de aanvragen betrof vrouwen met kinderen (zie tabel 1).

Tabel 1. Totaal aantal aanvragen 1991 tot en met 1994 (N = 15 178)

Aantal vrouwen:		
vrouwen alleen	7 038	47 %
vrouwen met kinderen	7 168	47 %
families	477	3 %
andere samenstelling	495	3 %
totaal	15 178	100 %
Aantal en leeftijd kinderen:		
van 0 tot en met 5 jaar	7 844	55 %
van 6 tot en met 12 jaar	4 676	33 %
13 jaar en ouder	1 695	12 %
totaal	14 215	100 %

Vanaf 1993 werden ook de opnamegegevens systematisch geregistreerd. Deze registratie is gedetailleerder dan die van de telefonische aanvragen. De

opnamegegevens hebben dus alleen betrekking op de jaren 1993 en 1994. In deze twee jaar waren er 2640 opnames, waarvan 1465 (55%) van opvang voor een avond, nacht of een weekend, en 1175 opnames (45%) voor langere duur. Vrouwen kunnen om uiteenlopende redenen een beroep doen op de opvangvoorzieningen. De probleemvelden zijn, in volgorde van het aantal keren dat ze in de telefonische aanvragen voorkomen, de volgende: mishandeling, huisvesting en schuldenproblematiek, relatieproblemen, het niet beschikken over een vaste verblijfplaats, psychosociale en psychiatrische problemen, gezins- en opvoedingsproblemen, verslaving. Opvallend is hoe gelijkmatig de scores op de probleemvelden over de jaren verdeeld zijn (zie tabel 2).

Tabel 2. Probleemvelden binnen totaal aantal aanvragen 1991-1994 (N = 15 178)

	1991	1992	1993	1994	totaal
mishandeling	39 %	45 %	42 %	45 %	43 %
huisvesting	20 %	25 %	28 %	26 %	25 %
relatie	14 %	9 %	8 %	6 %	9 %
verblijfplaats	4 %	5 %	7 %	5 %	5 %
psychosociaal	8 %	5 %	4 %	4 %	5 %
gezin/opvoeding	8 %	4 %	3 %	3 %	4 %
verslaving	2 %	1 %	1 %	1 %	1 %
overig	5 %	6 %	7 %	10 %	8 %

Aanvragen en opnames wegens mishandeling, 1991-1994

Aantal aanvragen en opnames

Bij de 15 178 aanvragen werd in 43% van de gevallen mishandeling als eerste aanleiding tot het verzoek om opname genoemd (zie tabel 2). Bij ruim 3% van de aanvragen werd mishandeling als tweede of derde aanleiding genoteerd. Het totaal aantal aanvragen waar mishandeling een rol bij speelde, komt daarmee op ruim 46%. Het gaat in de periode van 1991 tot en met 1994 om 7032 vrouwen, wat gemiddeld 1750 vrouwen per jaar en 34 vrouwen per week betekent (zie tabel 3).

Tabel 3. Aanvragen wegens mishandeling 1991-1994 (N = 7032)

aantal vrouwen:		
vrouwen alleen	2538	36 %
vrouwen met kinderen	4392	63 %
anders	102	1 %
totaal	7032	100 %
aantal kinderen:		
van 0 tot en met 5 jaar	4646	56 %
van 6 tot en met 12 jaar	2735	33 %
13 jaar en ouder	869	11 %
totaal	8250	100 %

Het aantal kinderen is groter dan het aantal vrouwen; een vrouw die vanwege mishandeling haar huis ontvluchtte, had gemiddeld meer dan één kind bij zich (1,2). Bij deze kinderen waren 272 jongens van 13 jaar en ouder. Voor hen is opvang samen met hun moeder vaak onmogelijk vanwege hun leeftijd. Bijna 300 vrouwen (4%) meldden dat ze zwanger waren.
Van de 2640 opnames in 1993 en 1994 hadden 1121 plaats wegens mishandeling (42% van het totaal), waarvan 393 korte opnames (35%) en 728 langer durende opnames (65%). Bij de 728 langer durende opnames werden 693 kinderen mee-opgenomen.
De verblijfsduur in de instelling was zeer uiteenlopend. Bij de 393 opnames van korte duur was het verblijf één nacht of een weekend lang. Hoe het de cliënten na deze korte opnames verging is niet geadministreerd. De opnames voor langere duur varieerden sterk in lengte. Een aantal vrouwen ging na een verblijf van minder dan een week terug naar de oude situatie (20%), anderen bleven totdat zij nieuwe, zelfstandige huisvesting hadden gevonden. De langere opnames werden meestal binnen drie maanden afgerond (55%). In een kwart van de gevallen was er meer tijd nodig om tot een oplossing te geraken (25%). De verblijfsduur wordt door een aantal factoren beïnvloed. Enerzijds zijn dit praktische factoren zoals het ontbreken van een nieuwe woonruimte, het moeten wachten op het vertrek van de partner uit de achtergelaten woning, financiële perikelen of het moeten wachten op een voorlopig positieve beschikking over de verblijfsstatus. Anderzijds zijn er factoren die met de aard, intensiteit en duur van de noodzakelijke hulpverlening samenhangen. Het resultaat van opnames langer dan een weekend is geweest, dat één op de vier vrouwen terugging naar de oude situatie (27%). De anderen begonnen een nieuw leven.

Aard van de mishandeling

In het telefonische aanmeldingsgesprek wordt geen volledig beeld van de problematiek van de cliënt nagestreefd. In hoofdzaak is de actuele situatie van de vrouw en haar kinderen aan de orde, met de vraag of en waar er een passende plaats voor haar te vinden is. Dit heeft tot gevolg dat seksueel geweld in de engere zin van het woord (verkrachting, gedwongen seks, incestervaringen en dergelijke) niet zo veelvuldig wordt genoemd.
In de periode 1991-1994 ging het in bijna alle geweldzaken om ernstig geweld door de (ex)partner (zie tabel 4). Er is in de registratie een onderscheid gemaakt tussen geestelijk geweld (zoals opgesloten worden in huis of voortdurende vernederingen ondergaan), lichamelijk geweld (slaan al dan niet met voorwerpen; schoppen, keel dichtknijpen en dergelijke), bedreiging met geweld (meest met de dood), en combinaties van dergelijk geweld.
In een aantal gevallen werd bij de aanvraag meer dan één vorm van geweld genoemd (6%). Het totaal aantal aanleidingen in de geweldsfeer was 7455. Dit betrof geweld tegen 7032 vrouwen. Bij de opnames in 1993 en 1994, en vooral bij de opnames voor langere duur, was dit beeld nog scherper: er werden door de 728 langduriger opgenomen vrouwen 864 aanleidingen van geweld aangegeven (bij 19% meer dan één vorm van geweld).

Tabel 4. Aanvragen wegens mishandeling 1991-1994. Het aantal gewelddadige aanleidingen om opvang te zoeken (N = 7455)

mishandeling door de (ex)partner:		6469	87 %
geestelijke mishandeling	561		
lichamelijke mishandeling	2657		
bedreiging met mishandeling	955		
meer dan één categorie	2296		
mishandeling door familie van de (ex) partner:		73	1%
geestelijke mishandeling	7		
lichamelijke mishandeling	22		
bedreiging met mishandeling	37		
meer dan één categorie	7		
mishandeling door de eigen familie:		251	3 %
geestelijke mishandeling	22		
lichamelijke mishandeling	96		
bedreiging met mishandeling	87		
meer dan één categorie	46		
mishandeling door een ander/anderen:		150	2 %
geestelijke mishandeling	13		
lichamelijke mishandeling	38		
bedreiging met mishandeling	79		
meer dan één categorie	20		
seksueel geweld / verkrachting		283	4 %
door de (ex)partner	173		
door familie/bekende	44		
door een ander	66		
incest bij de vrouw		92	1%
incest bij een van de kinderen		46	0,5 %
gedwongen prostitutie		47	0,5 %
vrouwenhandel		44	0,5 %
totaal		7455	100,5% [2]

Geweld ten gevolge waarvan men opvang zoekt, wordt in hoofdzaak (87%) door de (ex)partner uitgeoefend. Niet altijd woont de vrouw met deze partner samen. In ongeveer een kwart van de gevallen gaat het om geweld door de ex-partner, of door een partner met wie de vrouw op het ogenblik van de aanvraag niet duurzaam samenwoont.
Bij bijna alle aanvragen had het laatste geweldsincident minder dan zes maanden geleden plaatsgevonden (90%).
Informatie over gewelddadige aanleidingen om opvang te zoeken is ook te

2. Veroorzaakt door afrondingsverschillen.

vinden bij de opnamegegevens. Bij de 728 opnames voor langere duur wegens geweld werden incest (38 keer, 5%) en aanranding en verkrachting (124 keer, 17%) vaker genoemd dan bij de aanmelding. Vrouwenhandel en gedwongen prostitutie werden 20 keer genoemd (3%). Bij de opname werd tevens naar de dader gevraagd. De gegevens bevestigen de telefonische aanvraaggegevens. De dader was de partner of ex-partner. Driemaal werd een vrouwelijke dader genoemd en 22 keer een onbekende man (3%).
De mishandeling heeft vaak lichamelijk letsel tot gevolg. Bij de 728 opnames voor langere duur werd 253 keer (35%) lichamelijk letsel vanwege de mishandeling geregistreerd. In de andere gevallen was deze vraag op het formulier niet ingevuld. De vraag naar letsel is dan niet aan de orde geweest in het opnamegesprek of er was geen sprake van lichamelijk letsel.
Van aangifte bij de politie is lang niet altijd sprake. Er werd 124 keer melding en in 74 gevallen aangifte gedaan bij de politie van het geweld (bijna 10% van de opnames). De politie was eveneens in minder dan 10% van de aanvragen en opnames de verwijzende instantie. Ook uit andere onderzoeken blijkt dat de politie weinig bemoeienis heeft met gevallen van vrouwenmishandeling, wat samenhangt met de problematische aard van politioneel ingrijpen (vgl. Wöstmann, 1988).

Bijkomende aanleidingen

In een aantal gevallen (29% van de 7032 telefonische aanvragen) vormden andere problemen dan mishandeling een belangrijke bijkomende aanleiding om opvang te zoeken. Daarnaast werden ook achtergrondproblemen genoemd (35%). Die problemen hebben een minder dringend karakter, maar ze zijn wel van invloed op de bestaande situatie (zie tabel 5). Bij de 728 opnames voor langere duur werden meer bijkomende aanleidingen geregistreerd (71% van de gevallen) en meer achtergrondproblemen (49%).

Tabel 5. Aanvragen wegens geweld 1991-1994. Bijkomende aanleidingen en achtergronden (N = 7032)

	bijkomende aanleiding	achtergrond
verslaving	170	466
psychosociale/psychiatr.probl.	207	173
gezins/opvoedingsproblemen	494	165
relatieproblemen	455	754
materiële/huisvestingsprobl.	358	404
geen verblijfplaats	140	157
overig	186	327
totaal	2010 (29%)	2446 (35%)

Leefsituatie

Bij een opname voor langere duur wordt gevraagd naar de actuele leefsituatie.

Ruim de helft van de cliënten blijkt samen te wonen met partner of met partner/kinderen (62%, zie tabel 6).

Tabel 6. Lange opnames wegens geweld 1993-1994. Voorafgaande leefsituatie (N = 728)

alleenstaand	66	9 %
samenwonend met partner	140	19 %
samenwonend met partner en kind(eren)	310	43 %
éénoudergezin	73	10 %
met ouders/anderen	86	12 %
anders	53	7 %

Leeftijd

Aanvragen van minderjarigen worden in de regel naar instellingen voor jeugdhulpverlening verwezen. Aanvragen van 65-plussers komen meestal bij de ouderenzorg terecht. Bij driekwart van de aanvragen 1991-1994 ging het om vrouwen tussen de 20 en 35 jaar oud (zie tabel 7).

Tabel 7. Aanvragen wegens geweld 1991-1994. Leeftijd van vrouwen die telefonisch om opvang vragen (N = 7032)

jonger dan 20 jaar	590	8 %
21 t/m 30 jaar	2947	42 %
31 t/m 40 jaar	2264	32 %
41 t/m 50 jaar	586	8 %
51 tot 60 jaar	186	3 %
boven de 60 jaar	59	1 %
onbekend	400	6 %

Boven 35 jaar werd het aantal aanvragen steeds minder (31 tot 35 jaar: 1381 en 36 tot 40 jaar: 883).

Eerdere aanvragen en opnames

Bij een telefonische aanvraag wordt bezien of er een eerdere aanvraag voorkomt in het systeem. Bij de geweldsslachtoffers was daarvan sprake in 2031 van de 7032 gevallen uit de periode 1991-1994 (29%). Ruim 1700 vrouwen (25%) bleken het voorafgaande jaar opgenomen te zijn geweest in een vrouwenopvangvoorziening. Bijna 800 bleken in de Amsterdamse vrouwenopvang opgenomen te zijn geweest. De overige gegevens van 'eerder opgenomen vrouwen' blijken overigens niet fundamenteel af te wijken van de opgenomen vrouwen als geheel, of van de groep 'aanvragers'. De verhouding tussen eerder opgenomen en niet eerder opgenomen vrouwen is zowel bij aanvragers als bij opgenomenen circa één kwart om driekwart (zie tabel 8).

Tabel 8. Lange opnames wegens geweld 1993-1994. Eerdere opnames in het voorafgaande jaar (N = 728)

1 eerdere opname	154	21 %
meer dan 1 eerdere opname	54	7 %
geen eerdere opname	499	69 %
geen gegevens	21	3 %

Het percentage vrouwen dat voor langere duur eerder werd opgenomen is in de praktijk lager dan uit de cijfers kan worden afgeleid. Onder een eerdere opname werd bij de registratie ook het verblijf voor één avond of nacht verstaan.

Woonplaats

De vrouwenopvangvoorzieningen in Nederland vervullen een landelijke functie. Een geheim onderkomen kan van levensbelang zijn. Dertien procent van de vrouwen die worden opgenomen, komt gemiddeld uit de vestigingsplaats van de instelling, 30% uit de provincie en 57% van elders in Nederland (peiling Stichting Vrouwenopvang Nederland, 1992). Vanwege de grootstedelijke en meer anonieme omgeving vervullen de instellingen in Amsterdam veel meer dan gemiddeld in Nederland hun taak voor vrouwen uit de stad en de regio (zie tabel 9).

Tabel 9. Aanvragen wegens geweld 1991-1994. Woonplaats van de aanvragers (N = 7032)

Amsterdam	3715	53 %
ring om Amsterdam	368	5 %
Noord- en Zuid-Holland en Utrecht	1045	15 %
Rotterdam, Den Haag, stad Utrecht	738	10 %
Almere en Lelystad	186	3 %
Rest van Nederland	800	11 %
Buitenland	46	1 %
geen gegevens	134	2 %

Voor zover bekend (ruim 40%) werd van buiten Amsterdam in Amsterdam een plaats gezocht omdat een vlucht noodzakelijk was (429 keer), dichterbij huis geen plaats was (526 keer), familie of vrienden in Amsterdam in de toekomst steun zouden kunnen bieden of omdat men eerder in Amsterdam woonde (166 keer).

Inkomen

Vrouwen die een beroep doen op opvangvoorzieningen, hebben meestal geen of onvoldoende inkomen om de kosten van hun verblijf te betalen (zie tabel 10). Het percentage bijdragen uit eigen inkomen bij de inning van de pensionprijs bedroeg slechts enkele procenten van het totaalbedrag.

Tabel 10. Lange opnames wegens geweld 1993-1994. Inkomen bij binnenkomst (N = 728)

inkomen uit loondienst/als zelfstandige	114	16 %
uitkering ABW/RWW	300	41 %
geen inkomen	181	25 %
overig	78	11 %
geen gegevens	55	7 %

Het gemiddelde inkomen was netto minder dan f 1750 per maand. Slechts 34 vrouwen gaven aan over een hoger netto te beschikken.

Nationaliteit en etnische herkomst

Bij de telefonische aanmelding wordt niet naar de nationaliteit en etnische herkomst gevraagd. Bij opname voor langere duur worden deze gegevens wel geregistreerd. Daarbij bleek dat 33% van de vrouwen een niet-Nederlandse nationaliteit en 53% een allochtone achtergrond had (zie tabel 11). Uiteraard kunnen mannen die allochtone vrouwen mishandelen van autochtone afkomst zijn, maar volgens onze praktijkervaring is dit niet vaak het geval. Overigens kunnen autochtone vrouwen weer allochtone partners hebben, wat de verstorende invloed van deze factor enigszins opheft.

Tabel 11. Lange opnames wegens geweld 1993-1994. Nationaliteit en etnische achtergrond (N = 728)[3]

	nationaliteit		achtergrond	
Suriname	31	4 %	113	16 %
Antillen en Aruba	nvt	nvt	15	2 %
Turkije	26	4 %	26	4 %
Marokko	100	14 %	107	15 %
landen van Zuid-Europa	13	2 %	16	2 %
niet-geïndustrialiseerde landen	62	8 %	91	12 %
geïndustrialiseerde landen	9	1 %	14	2 %
Nederland	487	67 %	346	47 %

Verblijfsproblemen

Eén op de vier vrouwen die voor langere duur wegens geweld werd opgenomen kreeg door het weggaan bij de partner problemen met het verblijf in Nederland (zie tabel 12). De situatie van gezinsvorming met de daarbij behorende afhankelijke verblijfstitel voor de partner maakt bij verbreking van het samenwonen de toekomst voor de betrokkenen zeer onzeker. Door in de procedure mishandeling te noemen als klemmende reden van humanitaire aard om in Nederland te mogen blijven, slaagde een aantal vrouwen erin zich blijvend hier te vestigen. De duur van het verblijf in Nederland (en van de duur van het huwelijk, de 'drie-jaren eis') zijn daarbij van belang. Ongeveer 40% van de vrouwen met verblijfsproblemen woonde korter dan

3. De indeling en criteria voor etniciteit zijn ontleend aan *Amsterdam in cijfers, Jaarboek 1994*.

3 jaar in Nederland. Ook mishandelde vrouwen die hier al meer dan drie jaar verblijven, kregen vanwege een afhankelijke verblijfstitel problemen met hun verblijfsstatus.

Tabel 12. Lange opnames wegens geweld 1993-1994. Verblijfsstatus (N = 728)

permanente vergunning nederlanderschap	528	73 %
problemen met de verblijfstitel	183	25 %
illegaal in Nederland	17	2 %

Profiel van een vrouw die opvang zoekt

Uit de gegevens blijkt dat een vrouw die in Amsterdam wegens geweld telefonisch om opvang verzoekt, gemiddeld meer dan eens door haar partner fysiek is mishandeld, vaak in combinatie met bedreigingen met de dood en gedwongen seks. Zij is ongeveer 25 jaar oud, en neemt 1 of 2 kinderen mee. Zij is in de helft van de gevallen van allochtone herkomst en dan meestal nog niet zo lang in Nederland. Zij heeft voor haar eigen levensonderhoud onvoldoende inkomen, laat in materiële zin alles achter en moet een beroep doen op de bijstand. Vaak zal ze na korte tijd terugkeren naar haar partner, omdat zij niet kan of wil beslissen definitief weg te gaan, maar een volgende keer zal ze langer in een opvangvoorziening verblijven en proberen als alleenstaande ouder een nieuw leven te beginnen in een veilige woning.

Nadere beschouwing van de gegevens

Omvang van vrouwenmishandeling in Amsterdam

De vrouwenopvangvoorzieningen doen hun werk sinds ongeveer twintig jaar. In de eerste jaren werden gegevens over de stroom van cliënten niet systematisch verzameld. Vanaf de start was er plaatsgebrek. Het voortdurende grote aantal vergeefse aanvragen bij de verschillende voorzieningen, vormde één van de aanleidingen om in Amsterdam tot een gezamenlijk Meldpunt te komen. Landelijk is er geen kompleet overzicht over de hoeveelheid aanvragen vanwege mishandeling. De Stichting Vrouwenopvang Nederland komt tot een getal van ruim 15 000 aanvragen per jaar (Van Gils, 1994). In vier jaar tijd kwamen er bij het Meldpunt in Amsterdam 7032 telefonische aanvragen binnen voor opvang wegens mishandeling.
We kunnen proberen onze gegevens te verbinden met de resultaten van het onderzoek van Römkens. Methodologisch zitten daar natuurlijk nogal wat haken en ogen aan, maar de conclusies van Römkens vormen het enig beschikbare referentiepunt. Zij concludeerde dat 11,1% van alle vrouwen tussen 20 en 60 jaar oud matig of ernstig fysiek geweld van de (ex)partner had ondervonden of nog ondervond (Römkens, 1992: 110). Dat percentage werd in kritiek op haar onderzoek erg hoog gevonden.
In hoeverre zijn de Amsterdamse gegevens met die van Römkens te vergelijken? Als we kijken naar de 'leeftijd' zien we dat van de aanvraagsters bij het Meldpunt 70% jonger dan 35 jaar was (zie tabel 7). Römkens vond dat in

80% van de gevallen het geweld plaatsvond vóór de vrouw 35 jaar was. In het onderzoek van Römkens vallen de categorieën 'matig' en 'ernstig' geweld samen met wat in het algemeen onder vrouwenmishandeling verstaan wordt. De ernst van het geweld wordt bepaald door de aard, frequentie en duur van het geweld, de lichamelijke gevolgen en de mate waarin de vrouw zich bedreigd en onveilig voelt. De ernst neemt toe naarmate de vrouw zich meer bedreigd voelt en de frequentie van het geweld toeneemt. Wij vinden op grond hiervan de karakterisering 'ernstig' en 'zeer ernstig' geweld in Römkens onderzoek goed vergelijkbaar met de aard van het geweld dat de vrouwen ondervinden die bij het Meldpunt een aanvraag doen. Bij hen gaat het om actueel, ernstig geweld en een onhoudbare situatie. Wij vergelijken onze gegevens daarom met de percentages die Römkens vond voor 'ernstig' en 'zeer ernstig' geweld (samen 6,3%).
Van de 7032 telefonische aanvragen wegens geweld waren er ruim 3700 afkomstig van Amsterdamse vrouwen. Ongeveer een kwart daarvan werd al eens eerder opgenomen. Er blijven dus een kleine 2800 Amsterdamse vrouwen over die in vier jaar tijd voor de eerste keer om opvang verzochten, dat zijn gemiddeld 700 vrouwen per jaar. Ook al hebben niet alle aanvragen van Amsterdamse vrouwen tot opnames geleid, zeker is dat zij met ernstig tot zeer ernstig geweld te maken hadden. Daarbij zijn dan nog niet gerekend de vrouwen die rechtstreeks buiten Amsterdam opvang zoeken. Het gaat dus eerder om een ondergrens dan een bovengrens.
In Amsterdam wonen (*Amsterdam in cijfers*, Jaarboek 1994: 48) 222 000 vrouwen in de leeftijd van 20 tot 60 jaar. Van hen zou volgens Römkens dus 6,3% met 'ernstig' of 'zeer ernstig' fysiek geweld door hun (ex)partner te maken hebben of wel eens hebben gehad. Dat zijn ongeveer 14 000 vrouwen. Het onderzoek van Römkens had betrekking op vrouwen tussen 20 en 60 jaar oud, een tijdsspanne dus van 40 jaar. Volgens onze gegevens zochten zeker 700 Amsterdamse vrouwen per jaar opvang wegens ernstige of zeer ernstige mishandeling. Ook zij waren bijna allemaal tussen de 20 en 60 jaar oud. Als de stroom aanvragen gelijk blijft zal dus binnen twintig jaar al het aantal van 14 000 vrouwen gehaald worden dat we op basis van Römkens percentage berekenden. Hieruit zou geconcludeerd kunnen worden dat het niveau van thuisgeweld tegen vrouwen in Amsterdam ongeveer twee keer hoger ligt dan het landelijk gemiddelde, maar voor zo'n precieze uitspraak gaat de vergelijking op teveel punten mank. Zeker is wel dat onze gegevens niet uitwijzen dat de percentages van Römkens aan de hoge kant waren. Integendeel. De gegevens laten zien dat het probleem van vrouwenmishandeling – in ieder geval in Amsterdam – nog ernstiger en omvangrijker is dan Römkens concludeerde, temeer als bedacht wordt dat lang niet alle vrouwen die ernstig mishandeld worden een beroep doen op een opvangvoorziening.

Sociaal-economische gegevens

Degenen die een beroep doen op de vrouwenopvangvoorzieningen vormen sociaal-economisch geen doorsnee van de bevolking (zie tabel 10). Het komt bijna niet voor dat de opgenomen vrouwen over voldoende eigen inkomen

beschikken om als economisch zelfstandig beschouwd te worden. Er heeft geen registratie plaatsgevonden van het inkomen van de partner. Gemiddeld is er sprake van een laag inkomen uit arbeid of een gezinsuitkering (dat laatste bij ruim 40%). De kring van welgestelde twee-verdieners komt niet voor. Dit is een opmerkelijk gegeven gezien de conclusie van Römkens en anderen dat vrouwenmishandeling even vaak voorkomt in alle sociaal-economische lagen van de bevolking. Voor wat betreft de populatie in de vrouwenopvangcentra is dit in ieder geval niet zo.

Dit roept de vraag op of mishandeling dan toch meer voorkomt in de sociaal-economisch lagere strata. Een verklaring voor de lagere sociaal-economische status van de aanvraagsters kan te maken hebben met het feit dat vrouwen die over een goed sociaal netwerk en voldoende financiële middelen beschikken alternatieve oplossingen kunnen realiseren als zij met geweld te maken krijgen. Ook moet in aanmerking worden genomen dat in Amsterdam relatief meer mensen uit lagere sociaal-economische klassen en meer 'nieuwkomers' wonen dan elders in het land. De sterke vertegenwoordiging van vrouwen uit de laagste inkomensklasse kan hiermee echter niet geheel verklaard worden. Bovendien kan even goed verondersteld worden dat vrouwen uit hogere sociaal-economische kringen door een sterkere schaamte-cultuur en een grotere angst voor sociaal gezichtsverlies juist niet gemakkelijker een alternatieve oplossing kunnen vinden als ze ernstig mishandeld worden.

Een verwant aandachtspunt is de vergelijking tussen de groep aanvragers waarbij geweld de aanleiding vormde en de groep waarbij geweld geen rol speelde. De laatste groep (zie tabel 1) bestond uit 8146 aanvragers in de periode 1991 tot en met 1994. Bij alle aanvragers in beide groepen gaat het om vrouwen (al dan niet met kinderen) die een plaats zoeken in één van de vrouwenopvangvoorzieningen in Amsterdam. De voorzieningen vormen het maatschappelijk vangnet voor wie zich niet zelf kan redden. Sociaal-economisch bevinden de aanvraagsters uit beide groepen zich in een vergelijkbare positie. Maar verder zijn er grote verschillen tussen beide groepen.

In de eerste plaats is uiteraard de aanleiding om opvang te zoeken een andere. Daarbij blijkt dat wanneer geweld niet de aanleiding vormt om opvang te zoeken, het ook niet veelvuldig voorkomt als gegeven op de achtergrond (bij de aanvragen 6% en bij de opnames voor langere duur slechts 4%). Er is dus weinig overlap. In de groep niet-geweld is er ook nauwelijks betrokkenheid van de politie. Bij de groep niet-geweld gaat het minder om een vlucht of om het achterlaten van een gezinsverband. De groep niet-geweld bestaat veel meer uit alleenstaande vrouwen en minder uit vrouwen met kinderen. Er zijn dus minder kinderen bij betrokken. De leeftijd van de niet-geweld-vrouwen is gemiddeld hoger, zij laten zich vaker voor korte duur opnemen, ze hebben vaker eerder een aanvraag gedaan, ze zijn vaker eerder opgenomen, ze komen vaker uit Amsterdam en ze zijn minder vaak van allochtone herkomst. De groep niet-geweld is veel minder homogeen samengesteld. Zij bestaat ondermeer uit vrouwen die een (tijdelijk) zwervend bestaan hebben, vrouwen die met hun kinderen vanwege huurschuld op straat staan, gezinnen in

dezelfde situatie, oudere vrouwen met relatieproblemen of met psychische moeilijkheden die een nieuwe start willen maken.

Allochtonen

De vrouwenopvanginstellingen zijn voor allochtone vrouwen goed toegankelijke, laagdrempelige voorzieningen. Dit is vooral de laatste tien jaar zo gegroeid, het sterkst in de grote steden. In 1985 vormden vrouwen van buitenlandse herkomst ruim 3% van de vrouwelijke bevolking in Nederland, terwijl zij 15% uitmaakten van de vrouwen in opvanghuizen. In de jaren hierna nam het aandeel van deze vrouwen in de opvanghuizen toe. In 1989 verscheen de uitkomst van een inventarisatie in opvanghuizen door de Stichting Averroès. In de opvanghuizen was het percentage allochtone vrouwen gemiddeld 29% en in het Blijf van m'n Lijf-huis in Amsterdam al 53%. Landelijke cijfers laten een soortgelijke ontwikkeling zien.
Van de 728 vrouwen die zich in 1993 en 1994 voor langere duur in Amsterdam lieten opnemen hadden 382 vrouwen een allochtone herkomst (53%). Wanneer alleen naar Amsterdamse aanvraagsters wordt gekeken is dit percentage nog iets hoger (57%). De oververtegenwoordiging van vrouwen uit allochtone groepen is opvallend. Van de bevolking van Amsterdam behoort 31,5% tot één van de etnische minderheidsgroepen (*Amsterdam in cijfers*, Jaarboek 1994: 10, 54 e.v.). In tabel 13 wordt een meer gedetailleerde vergelijking gemaakt.

Tabel 13. Lange opnames wegens geweld 1993-1994. Allochtone herkomst van opgenomen vrouwen uit Amsterdam[4]

	totale bevolking (m + v)	opnames van vrouwen uit Amsterdam
Suriname	9 %	21 %
Antillen en Aruba	2 %	3 %
Turkije	4 %	2 %
Marokko	6 %	15 %
landen van Zuid-Europa	2 %	2 %
niet-geïndustrialiseerde landen	8 %	12 %
geïndustrialiseerde landen	10 %	2 %
Nederland	59 %	43 %

Analoog aan de paragraaf over de omvang van mishandeling in Amsterdam kunnen we nu een schatting van de omvang van ernstig geweld tegen vrouwen in allochtone groepen berekenen. Wij gaan ervan uit dat percentueel even veel allochtone vrouwen opgenomen worden als een telefonische aanvraag doen. Er wordt op dit punt door het Meldpunt, voor zover wij weten, niet gediscrimineerd. Van de 700 Amsterdamse vrouwen die jaarlijks voor de eerste keer om opvang vragen zou dus zeker 50% van allochtone herkomst zijn, dat wil zeggen ongeveer 350 vrouwen. Dit aantal vergelijken we vervolgens met de 6,3% vrouwen die volgens Römkens ernstig of zeer ernstig

4. De personen uit geïndustrialiseerde landen worden niet tot de allochtone groepen gerekend.

geweld hebben ondervonden binnen een tijdsspanne van 40 jaar. In Amsterdam woonden op 1 januari 1994 66 961 volwassen vrouwen van allochtone herkomst (*Amsterdam in cijfers*, Jaarboek 1994: 56). Als we het percentage van Römkens hierop toepassen komen we op 4200 allochtone vrouwen die ernstig of zeer ernstig geweld door de (ex)partner ondervinden of hebben ondervonden. Binnen 12 jaar (4200 : 350) zitten de allochtone vrouwen dus al op het getal van 4200. Ook aan deze berekening zitten teveel haken en ogen om te concluderen dat de omvang van mishandeling van allochtone vrouwen in Amsterdam ruim drie keer boven het landelijke niveau ligt, maar zij bevestigt wel duidelijk dat mishandeling van allochtone vrouwen in Amsterdam een extra groot probleem is. En gelet op demografische ontwikkelingen wijst niets er op dat dit probleem in de naaste toekomst kleiner zal worden.
In de opvanghuizen kwamen eerst vooral Surinaamse vrouwen, daarna Marokkaanse vrouwen en vrouwen uit overige buitenlanden. In de Amsterdamse gegevens zijn vrouwen met een Surinaamse en Marokkaanse herkomst oververtegenwoordigd en Turkse vrouwen ondervertegenwoordigd. Dit laatste wijst vermoedelijk niet zozeer op het vóórkomen van weinig geweld tegen Turkse vrouwen als wel op de sterke sociale controle binnen de Turkse gemeenschap die de vlucht naar een opvangcentrum extreem moeilijk en gevaarlijk maakt.
De oververtegenwoordiging van allochtone groepen in de vrouwenopvangvoorzieningen wordt in het algemeen toegeschreven aan het ontbreken van eigen familie of andere netwerken waarop de vrouw kan terugvallen, aan risicofactoren als grote afhankelijkheid (zoals bij de niet-zelfstandige verblijfstitel bij gezinsvorming) en aan isolement (waaronder ook het niet spreken van de Nederlandse taal). Dat mishandeling van allochtone vrouwen zo vaak voorkomt, bevestigt ook de invloed van sociaal-economische omstandigheden. Allochtonen bevinden zich immers onevenredig vaak in lagere sociaal-economische posities.
Een mogelijke invloed van cultuurverschillen wordt zelden genoemd. Toch wijzen de grote verschillen tussen allochtone groepen in onze gegevens ook in die richting, aangezien de sociaal-economische positie van de verschillende allochtone groepen niet sterk lijkt te verschillen.

Kinderen

Het aantal kinderen dat geweld tegen hun moeder heeft meegemaakt, is niet gering. In de Amsterdamse aanvragen in de periode 1991 tot en met 1994 zijn dat er ruim achtduizend. Onderzoeksgegevens over hun situatie ontbreken. Uit praktijkervaring binnen vrouwenopvanghuizen en uit interne publikaties blijkt dat deze kinderen regelmatig ook zelf zijn mishandeld of seksueel zijn misbruikt. Dit betekent dat in Amsterdam elk jaar opnieuw in ieder geval duizend kinderen – waarvan vijfhonderd jongens – met dergelijke conflicten in hun directe omgeving en in hun ziel te maken krijgen. Men hoeft geen doemdenker te zijn om hier een rijke bron te zien van het intergenerationeel overdragen van een ongeremde en gewelddadige levenshouding.

Literatuur

Allochtone vrouwen in opvangcentra, Averroès Stichting, Amsterdam, 1989.

Beelen, J., en Elst van, T., 'Daderhulpverlening: niet zonder slag of stoot', in: *Het klappen van de zweep*, Utrecht, 1994.

Bestrijding van sexueel geweld tegen vrouwen en meisjes, beleidsnota, Den Haag, 1984.

Boland, G., *Moet ik er dan direct naar vragen?*, Utrecht, 1988.

Brinkgreve, C. en Daalen, R. van, 'Huiselijk geweld', in: H. Franke e.a. (red.), *Alledaags en ongewoon geweld*, Groningen, 1991: 138-164.

Deug, F., *En dan ben je pas echt ver van huis*, Utrecht, 1990.

Draijer, N., *Seksueel misbruik van meisjes door verwanten*, Den Haag, 1988.

Gils, M. van, *Vrouwenopvang in Nederland*, Utrecht, 1994.

Kosec, H., en Kapteyn, P., 'Geweld en eerste hulp', in: H. Franke e.a. (red.), *Alledaags en ongewoon geweld*, Groningen, 1991: 117-138.

Lima, J. da, *Als de nood hoog is*, Den Haag, 1988.

Meldpunt Vrouwenopvang Amsterdam, jaarverslagen 1991 tot en met 1994.

Miltenburg, R., 'De oude principes revisited', in: *Het klappen van de zweep*, Utrecht, 1994.

Amsterdam in cijfers, Jaarboek 1994, Amsterdams Bureau voor Onderzoek en Statistiek (O&S), Amsterdam, 1995.

Opdebeeck, S., 'Afhankelijkheid en het beëindigen van partnergeweld', in: *Relaties en Seksualiteit*, 4. Jaarboek, Leuven, 1994.

Projectvoorstel preventie geweld tegen vrouwen in de privé-sfeer, uitgave Blijf van m'n Lijf en het Het Eliashuis, Amsterdam, 1995.

Römkens, R., *Geweld tegen vrouwen in heteroseksuele relaties. Een landelijk onderzoek naar de omvang, de aard, de gevolgen en de achtergronden*, Amsterdam, 1989.

Römkens, R., *Gewoon geweld?*, Amsterdam/Lisse, 1992.

Römkens, R., 'Wie is bang voor geweld', in: *Het klappen van de zweep*, Utrecht, 1994

Stolk, B. van en Wouters, C., *Vrouwen in tweestrijd*, Deventer, 1983.

Tussenrapportage WVC-beleid inzake de bestrijding seksueel geweld, beleidsnota, Den Haag, 1994.

Voortgangsrapportage Sexueel Geweld en het WVC-beleid, beleidsnota, Den Haag, 1988.

Voortgangsrapportage beleid ter bestrijding van seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes, beleidsnota, Den Haag, 1990.

Wöstmann, M. *Politieoptreden bij vrouwenmishandeling. Verslag van een onderzoek*, Lochem, 1988.